

УДК 930(477)

Василевич Ю.В., Миколаївський державний університет

Василевич Юлія Валеріївна (1980 р.н.). У 2002 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного університету. Аспірантка кафедри історії України МДУ. Тема кандидатської дисертації: “Архієпископ Одеський та Херсонський Гавриїл Розанов – історик, філософ, релігійний діяч”.

Джерельна база історичних творів преосвященного Гавриїла Розанова

У статті подаються відомості про дослідницьку роботу преосвященного Гавриїла Розанова, проводиться критичний аналіз використаної ним літератури. Серед джерел, які лягли в основу праць історика, автор виділяє наступні: архівні матеріали (царські укази, маніфести, грамоти, звіти, карти та плани місцевостей), роботи інших дослідників, друковані матеріали періодичних видань тих часів, усні перекази свідків подій, записи, які зберігалися в бібліотеках при церквах та монастирях, відомості старожилів, власні спостереження архієпископа.

In this article the information on the research work of Gavryil Rosanov is presented. The author makes a critical analysis of the used literature, among which were archival documents (royal decrees, manifestoes, official documents, reports, maps and schemes), other scientists' papers, periodic of those times, oral story-telling of witnesses, chronicles kept in libraries of churches and monasteries, archbishop's personal observations.

На сьогоднішній день в історичній науці велика увага приділяється вивченню та переосмисленню ролі особистості в ході становлення суспільства. Досить звернутись до будь-якого видання, присвяченого історичному минулому, як стає зрозумілим вислів: “Не історія творить людину, а людина – історію”.

Дана публікація присвячується визначній особистості, яка не тільки стала учасником та творцем історії, а й подарувала науці ряд цікавих та корисних спостережень з історії Півдня України. Постать архієпископа Одеського та Херсонського Гавриїла Розанова частково була представлена у попередніх роботах автора [1], і

ця стаття є продовженням знайомства з життям та творчістю архієпископа. Завдання її полягає у висвітленні основної джерельної бази, на яку спирався преосвящений у своїй дослідницькій роботі при написанні історичних праць.

Слід зазначити, що в сучасному суспільстві постать Гавриїла Розанова маловідома, історична література про нього говорить скупо (в основному це короткі біографічні дані на сторінках періодичних видань: “Одеський вісник”, “Журнал Московской патриархии”, “Вечерняя Одесса”, “Одесские новости” [2] та ін.). Видання кінця XIX – початку XX ст. [3] не характеризують преосвященного як історика, краєзнавця.

Саме цей факт спонукав автора статті виправити цю помилку і показати архієпископа Гавриїла не тільки як шанованого духовного наставника, а й людину, якій не байдуже історичне минуле.

Любов до історичних та археологічних досліджень пробудив в ньому знаменитий історик та археолог преосвященний Євген Болховитінов, який займав єпископську кафедру у Вологді (пізніше митрополит Московський), коли Гавриїл Розанов там був інспектором і ректором семінарії.

При описі подій з історії, археології Новоросійського краю преосвященним Гавриїлом була проведена кропітка робота з перегляду та аналізу праць його попередників, колег-істориків.

Ще в Орлі та Катеринославі вільні від релігійної просвітницької діяльності дні він присвячував перегляду архіву Консисторії. Результатом даної праці є розповіді про ту чи іншу епоху, про події, пов'язані з історією краю чи церкви. З прибуттям до Одеси зацікавленість його у дослідженнях посилилась ще й у зв'язку із заснуванням там у 1839 р. Товариства Історії та старожитностей. Архієпископа Гавриїла Розанова було обрано його дійсним членом. Товариство ставило перед собою мету – висвітлити історію півдня Росії, і незважаючи на велику зайнятість в управлінні та улаштуванні єпархії, владика знаходив час для історичних досліджень. Гавриїл Розанов дотримувався принципу, що визнаний будь-яким товариством, він не міг носити титул "праздного" члена, а вважав своїм обов'язком діяти, бути корисним [4]. Керуючись саме цим принципом, преосвященний залишив по собі ґрунтовні твори з історії Новоросії, які дають змогу майбутнім дослідникам почерпнути чималий фактичний матеріал і являють собою цінний доробок в історичній науці. Створюючи свої праці, Гавриїл Розанов проявив себе досвідченим істориком, археологом, краєзнавцем, одним словом, дослідником. Він зумів, провівши величезну роботу по вивченню архівних даних: документів, маніфестів, царських указів, записок, звітів царських експедицій та ряду інших матеріалів, систематизувати, зіставляти факти, події, представив цікаві детальні описи як церковного, так і повсякденного життя тогочасної України.

За часів перебування преосвященного на посаді архієпископа Катеринославського, Херсонського та Таврійського головним джерелом, звідки можна було почерпнути історичну інформа-

цію, були рукописи, що збереглися в архівах і бібліотеках при церквах та монастирях. За словами члена Товариства Г.І.Соколова, "розумова праця духовних осіб в Росії не повинна викликати в нас здивування: ми звикли до неї з давніх часів. Саме нашим духовним письменникам зобов'язані ми збереженням вітчизняної історії: вони при тьмяному мерехтінні лампад, а нерідко лучин, в усамітнених келіях проливали світло в літописах, записували перекази та події. Вчені мужі, незважаючи на невситне піклування в управлінні церквою, знаходили час для праці на ниві вітчизняного літописання" [5]. Він зазначав, що незалежно від роботи з морального настановлення прихожан, духовні пастирі не припиняли займатись "обробкою вітчизняної історії, яка завдяки незабутнім діячам вийшла з тісних огорож монастирських, скинула пил сховищ обителів і зробилась спільним надбанням, доступним кожному" [6]. З цього випливає, що першими істориками були саме служителі церков чи монастирів. Саме на основі представлених ними даних історик Гавриїл і вивчав та аналізував події минувшини, доповнював та систематизував фактичні дані. В той же час слід відмітити, що в основному саме ці джерела дали змогу преосвященному відобразити церковне життя краю: від заснування монастирів, молитовних домів, церков до їх стану в першій половині XIX ст. Доказом цьому служить те, що при розгляді робіт Гавриїла Розанова досить явним є його інтерес саме до духовного життя: яку б подію він не зображав, вона тісно пов'язана з церквою. Так, детальний опис заснування, відбудови чи занепаду церковних храмів чітко простежується у працях преосвященного, присвячених історії Новоросійського краю, переселенню греків з Криму до Азовської губернії та заснуванню Готфійської й Кафійської єпархії та ряду інших проблем [7].

Поряд з використанням писемних джерел своїх попередників, церковнослужителів та служителів монастирів Гавриїл був знайомий також з роботами колег-істориків: Н.Мурзакевича, А.Скальковського та інших, які представляли свої праці в періодичних виданнях того часу і які вірно послужили преосвященному Гавриїлу в опрацюванні певних проблем, пов'язаних зі становленням та розвитком краю.

Дворянський історик А.О.Скальковський у праці з історії Новоросії [8] зібрав значний фактичний матеріал. Тому можна припустити, що

цим він і викликав зацікавленість дослідника Розанова, і саме на основі вищезгаданого твору преосвященим був створений відомий “Очерк повествования о Новороссийском крае” [9]. За словами біографа і підопічного архіпастиря, протоієрея Серафима Серафимова, ця праця “в значній мірі виправляє і в той же час доповнює “Хронологічний огляд” А.Скальковського, особливо щодо духовних справ і місцевих церков, бо Скальковський говорить про них мимохідь або взагалі замовчує” [10].

На допомогу у викладенні історичних подій прийшлися й праці вченого М.Мурзакевича, члена та секретаря товариства. Цінність їх полягала в тому, що завдяки старанням історика було збережено листування тих часів. Так, зокрема, в газеті “Одеський вісник” за 1836 рік, № 15. Мурзакевич у статті “Про заселення Новоросійського краю” помістив лист А.В.Суворова від 21 вересня 1778 року, в якому йшлося про милості грекам в період їх переселення та освоєння території Азовської губернії (1778-1779 рр.). Почерпнуту інформацію преосвященний Гавриїл вніс до праці “Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархий”, надруковану в Записках Одеського товариства історії та старожитностей за 1844 рік. При написанні статті автор також посилався на працю, присвячену цій же тематиці, яку М.Мурзакевич знайшов під час огляду матеріалів архіву Св. Димитрія Ростовського і яку він помістив в одному з видань Записок [11].

При опрацюванні питань щодо стану християнства в Криму, зокрема, церков та монастирів, досить часто у працях преосвященого зустрічаються посилання на П.І.Кеппена, російського статистика та етнографа, який створив першу етнографічну карту Росії і якнайглибше і якнайрунтовніше вивчав історію саме Кримського півострова [12].

Додамо, що, працюючи над питанням історії грецького переселення кінця XVIII століття, Гавриїл Розанов керувався твором Е.О.Блоховітінова “Історія російської ієрархії” [13], де вивчав укази Катерини Великої Священному Синоду про призначення Ігнатія, митрополита Готфійського та Кафійського, “архієреєм тих поселенців і до смерті бути безпосередньо під Синодом; священикам же, прийшовши з ним, залишатись кожен при своєму приході, залежати від нього; іменувати його до смерті митрополитом Кафійським та Готфійським і мати місце під

архієпископом Херсонським та Слов’янським; на утримання його з усім домом Колегії економії виділяти по три тисячі рублів” [14]. З цього ж твору Гавриїл Розанов почерпнув відомості про діяльність та смерть митрополита та зникнення в Росії епархії Готфійської та Кафійської.

Мабуть, неабияку цінність представляють і відомості свідків тих чи інших подій. Зокрема, зображена в деталях преосвященим Гавриїлом подорож Імператриці Катерини із Санкт-Петербурга до Катеринослава була взята із історичних записок Сегюра, посланця французького двора, який перебував на той час у свиті Ї Величності, “Августійшої мандрівниці” [15]. Згадки про те, де саме преосвящений Гавриїл знайшов ці записки, немає, та можна припустити, що в той час вони зберігалися в одній з церковних бібліотек Катеринослава. Адаже в основній своїй масі всі інші джерела, які удостоїлись уваги архієпископа, збереглися саме в бібліотеках, і саме до них Гавриїл мав найбільший доступ, будучи релігійним діячем високого звання.

Ще одним джерелом висвітлення історії Новоросійського краю були записки зі слів учасників подій. Одним з таких свідків, якого згадує Гавриїл, був запорожець Микита Леонтійович Корж, котрий помер 1 листопада 1835 року. З його слів була створена праця “Устное повествование Никиты Коржа”, яка згадується в Записках Одеського товариства історії і старожитностей за 1863 рік, т. 5. За спогадами протоієрея С.Серафимова, “це цікава, наївна розповідь про звичаї та обряди запорожців, записана преосвященим та архімандритом Яковом (пізніше архієпископом Нижегородським), слово в слово з вуст сторічного старця, який служив в молоді літа у війську запорозькому і скінчив свої дні під заступництвом преосвященого” [16]. Для Гавриїла Розанова ці спогади становили велику цінність, адже несли в собі достовірну інформацію про часи Запорозької Січі. Він говорив: “Усні оповіді його (Коржа) про тутешній край, особливо про Запоріжжя, про Січ, де він виховувався, вміщують у собі багато деталей, яких не знайдеш у книгах” [17].

До усних джерел слід також віднести розповіді жителів різних регіонів, де побував преосвящений, зокрема, кримських татар. Їх свідчення лягли в основу роботи Г.Розанова, присвяченій стану церков Феодосійського повіту [18]. В той же час вони засвідчили той факт, що автор багато подорожував по ввіреній йому епархії з ме-

тою не тільки піклування про благоустрій останньої, а й ознайомлення з її історією, шляхом спілкування з населенням.

Татари були не єдиними, з ким проводив розмови архіпастир Гавриїл і чий розповіді він використав при написанні своїх творів. Так, при описі проекту заснування університету в Катеринославі саме спогади старожилів дали змогу історичку зрозуміти, де саме мала бути зведена будівля, адже, за свідченнями преосвященного, ні план міста з усіма проектами, ні тим більше план місцевості, де був би навчальний заклад, не знайшлися. А от старожили згадували, що “оному місце передбачалося на монастирському острові, прямо проти княжого палацу, з котрим Університет повинен з’єднуватись підйомним мостом через протоку Дніпра. Зокрема, на монастирському острові передбачались деякі заклади для Катеринославського Університету, наприклад: ботанічний сад; але ні Університету, ні саду при ньому в Катеринославі не було” [19]. Як впливає далі, такого плану розповіді носили в основному описовий характер, вони зображали місцевість чи погоду, чи змальовували церковне начиння, не згадуючи при цьому точних подій, імен чи достовірних дат. Ось як на основі свідчень старожилів зобразив преосвящений Гавриїл місцевість, де знаходились промислові підприємства Катеринослава, фабрики та заводи: “Місце, де фабрики та місто також були засновані, було лісистим, болотистим, так, що там знаходилось багато пшці, не виключаючи і небезпечних гадів. Між травою росло безліч польової клубники, іншими словами – суніць, що коли їхали, від ягід колеса робились кривавими” [20].

Завдяки спогадам одного із кодацьких старожилів, Семена Бардадима, преосвящений в деякій мірі проливає світло на долю ікони Богородицької. Він говорить, що “років за сорок, а отже, близько 1736 року, та ікона стояла в колишній старій Новокодацькій Миколаївській церкві, в притворі церковнім; із зведенням нової церкви спочатку стояла в ризниці, потім – в пономарні. А коли від тієї ікони трапились дива, то вона була перенесена у вівтар і поставлена за престолом 1770 року, зробленим на кошти військового осавула Запорізької Січі Василя Письмача для поминання померлого хрещеного сина” [21].

Крім того, корисним джерелом для вченого Розанова послужили і періодичні видання. Так, згаданий вище “Одеський вісник”, який вперше побачив світ у 1828 році, “поширюючись скрізь,

стає необхідною настільною газетою для кожного жителя Новоросії” [22]. Майже в цей самий час, а саме 1832 року, був виданий перший Календар, який містив в майбутньому велику кількість відомостей про історію Новоросійського краю. Завдяки появі даного видання “наука придбала багатий запас історичних, географічних, топографічних та інших матеріалів, зібраних на самих місцях досвідченими і допитливими людьми” [23]. Журнал “Москвитянин” також здобув популярність серед науковців і не залишився поза увагою. З його сторінок преосвящений почерпнув факти про життя та діяльність релігійних осіб, які зробили неоціненний внесок у розвиток Новоросії. До того ж, крім статей в періодичних виданнях, друкувались царські укази, маніфести, договори, розпорядження, які також несли в собі певну інформацію і являли собою цінне джерело для кращого розуміння ходу історичного процесу.

Розглядаючи територіальні проблеми, преосвящений Гавриїл вивчав карти місцевостей, складені його попередниками. Так, описуючи територію заселення Новоросії сербами, він використовував карту новосербського поселення, складену в 1758 році геодезистом Семеном Леонтьєвим. Цей документ був відкритий в Єлисаветграді дійсним членом Товариства Г.І.Соколовим. Згідно з картою серби займали територію “від гирла річки Кагарлика, прямою лінією до верхів’я річки Тур, а з верхів’я Тура до гирла річки Кам’янки, від гирла Кам’янки на верхів’я Березівки, від верхів’я Березівки до вершини Омельника, а по ній до самого гирла Омельника, що впадає в Дніпро; ясніше і коротше кажучи, нинішньою Херсонською губернією в округах – Ольвіопольському, Новомиргородському, Олександрійському і частиною Катеринославської губернії в окрузі Верхньодніпровському” [24].

Слід відмітити, що Гавриїл Розанов поряд з викладом історичних фактів, детальних описів, які базувались на оригінальних чи вже відомих джерелах, вносив також свої судження, пояснення чи припущення, які, в свою чергу, ґрунтувались на його власних спостереженнях, розвідках. Початок зображуваних ним подій з історії саме півдня Росії на основі побаченого чи почутого припадає на 1837 рік, час прибуття архіпастира до Херсонської єпархії. З власного досвіду преосвящений залишив на папері відомості про церкви, монастирі, молитовні дома, освітні заклади, часткові описи царювання августійших

осіб, з котрими йому неодноразово зводила доля чи віч-на-віч, чи шляхом листування, прохань, наказів, деякі факти життя та діяльності духовних осіб.

Одним з найважливіших аспектів розгляду джерельної бази преосвященного Гавриїла, яка лягла в основу створення ним значної кількості цікавих робіт, присвячених історії розвитку Новоросійського краю, є використання документальних джерел: царських указів, грамот, маніфестів, розпоряджень, звітів та записок експедицій, відомостей, контрактів, орденів. Щоб уникнути неточностей чи грубих помилок у своїх роботах, преосвящений допускає цитування уривків або цілих документів, що робить його твори ще ціннішими. Особливо насичені вони царськими указами, грамотами про призначення на духовні посади та уривками з листів височайших осіб.

Як бачимо, у своїй дослідницькій роботі преосвящений Гавриїл, архієпископ Катеринославський, Херсонський та Таврійський, використав велику кількість літератури. До розгляду різноманітних історичних проблем він поставився серйозно, намагаючись якнайдетальніше зобразити ту чи іншу подію, описати її з точністю, спираючись на достовірні факти, представлені

його колегами-вченими. Крім того, з боку преосвященного було проявлено неабияке прагнення донести до читача правду, прищепити бажання ознайомитися з історією Новоросійського краю. Для цього ним була проведена колосальна робота по розбору архівних матеріалів, бібліотек при церквах та монастирях. Можна з упевненістю сказати, що він дав нове життя документам, які мають велику історичну цінність, витягнувши їх з покритих пилякою архівних полиць.

Вивчаючи історичні події, він спирався на праці інших вчених: А. Скальковського, М. Мурзакевича, П. Кеппена, а також записи спогадів учасників подій, зокрема, свідчення запорожця Микити Коржа. Не останнє місце займали власні спостереження та відомості старожилів.

Таким чином, на основі вищезгаданих джерел (писемних, усних чи документальних) преосвящений Гавриїл створив ряд цінних праць з історії становлення Новоросійського краю, намагався оцінити його духовний, культурний та соціальний розвиток. І на сьогоднішній день його праці являють собою цінне історичне джерело для бажаючих детальніше вивчати історію півдня України.

Література

1. Василевич Ю.В. Гавриїл Розанов – історик та релігійний діяч // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2002. – С. 43-47; Ії ж. Історичні погляди Гавриїла Розанова // Там само. Т. 17. Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 49-52.
2. Кравченко А. (протоіерей). Архієпископ Херсонський і Тавричеський Гавриїл // Одеський вестник. – 1993. – 2 октября. – С. 8; Серафима (монахиня). 200 лет православия в Одессе // Там само. – 11 октября. – С. 5; Одеская епархия. Историческая справка // Журнал Московской патриархии. – 1988. – № 2. – С. 13-14; Шиянова Прасковья. Михайло-Архангельский монастырь // Вечерняя Одесса. – 1992. – 30 января. – С. 3; Шувалов Роман. Святенья Сечевой церкви // Там само. – 8 августа. – С. 3; Беззюк Наталья. “Не предавай меня забвению...” // Там само. – 1991. – 22 января. – С. 3.
3. Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архієпископе Херсонском и Тавричеськом. – Одесса: В тип. Л.Нитче, 1869. – 84 с.; Петровский С. Семь херсонских архієреев: Биографии с приложением портретов, выполненных фототипией. – Одесса: Тип. Е.И.Фесенко, 1894. – 184 с.; Мурзакевич Н. Епархиальные архієреи Новороссийского края. – Одесса: Тип. Алексомати, 1874. – 6 с.; Милановский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. – Одесса: Тип. Е.И.Фесенко, 1902. – I-СVІІІ + 278 с. + I-XXXІІІ; Горностаев Е.В. По страницам истории православной религии Херсона (Хронологико-историческое описание). – Херсон, 1998. – 106 с.; Одесса. 1794-1894. Изд. Городского Общественного Управления: К столетию города. Вип. 2. – Одесса: Тип. А.Шульца, 1895. – 2XXX + 836 с.; Краткие сведения о Екатеринославской епархии вообще и о епископах ея. – Екатеринослав: Печатано в тип. Я.М.Чауского, 1875. – 16 с.; Статистико-хронологическое описание Тавричеськой епархии. Общий и частный обзор / Сост. кафедральным протоієреем Михаилом Родионовым. – Симферополь: В тип. С.Спири, 1972. – 269 с.
4. Серафимов С.Гавриил, архієпископ Екатеринославский, Херсонский и Тавричеський // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1863. – Т. 5. – С. 948.
5. Гавриил А.Т., К. Отрывок повествования о Новороссийском крае // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 80.
6. Там само. – С. 81.
7. Серафимов С.Гавриил, архієпископ Екатеринославский, Херсонский и Тавричеський // ЗООИД. – 1863. – Т. 5. – С. 948.
8. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731-1823. – Ч. 1-2. – Одесса, 1835.
9. Гавриил А.Т.К. Отрывок повествования о Новороссийском крае // ЗООИД. – 1853. – № 3. – С. 80-129; Продолжение очерка истории Новороссийского края с 1787 по 1837 год // Там само. – 1863. – Т. 5. – С. 420-490.
10. Серафимов С. Вказ. праця. – С. 949.
11. Мурзакевич Н. Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД. – 1860. – Т. 4., отд. 2-3. – С. 358-362.
12. Его же. Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым // ЗООИД. – 1860. – Т. 4. – С. 410.
13. Болковитинов Е.А. История российской иерархии. – Т. 1, ч. 1. – СПб., 1818.
14. Гавриил А.Х. и Т. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 198-199.
15. Г.А.Т., К. Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год. – Тверь: Тип. Губернского Правления, 1857. – С. 23.
16. Серафимов С. Вказ. праця. – С. 948.
17. Г.А.Т., К. Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год. – С. 32.
18. Гавриил (архієп.). Остатки христианских древностей в Крыму, а именно в Феодосийском уезде // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 320-328.
19. Г.А.Т., К. Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год. – С. 41.
20. Там само. – С. 43.

21. Гавриил А.Т., К. Отрывок повествования о Новороссийском крае. – С. 114.
22. Мурзакевич Н. Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым. – С. 398.
23. Там само. – С. 399.

24. Гавриил А.Т., К. Отрывок повествования о Новороссийском крае. – С. 129.

Надійшла до редколегії 15.05.2003 р.